

ЕТНОЦЕНТРИЗМ ЯК ЗВОРОТНА СТОРОНА ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: СПРОБА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ

Т. А. Устименко

Проаналізовано зміст настанов особистості, що формуються у власній культурі, та їхнього впливу на сприйняття зразків інших етноспецифічних культур. Обґрунтовано понятійний апарат концепцій етнонаціональних досліджень. Наводяться результати емпіричного вивчення феномена етноцентризму, отримані за методиками анкетного опитування щодо сприйняття різних культурних зразків та ранжування ступеня їхньої схожості та привабливості для респондента. Застосовано концепцію культуральності, яка дає змогу побудувати модель походження та функціонування етноцентризму й пояснити причини негативізму, що ним породжується. Уперше класифіковано та описано якісні ознаки трьох принципово різних типів етноцентризму: природного, захисного й самоцінного. Визначено, що етноцентризм є частиною буття особистості, наслідком її соціалізації та прилучення до конкретної культури. Встановлено, що етноцентризм є не лише перешкодою у міжетнічному та міжкультурній взаємодії, а й виконує функцію підтримання та збереження етнічної ідентичності особистості, цілісного уявлення про внутрішній та зовнішній світ.

Ключові слова: етноцентризм, міжкультурна комунікація, глобалізація, культура, культурна особистість.

Ustyimenko T. A. Ethnocentrism as the Reverse Side of Ethnic Identity: an Attempt to Systematize

The article analyzes the contents of individual units that are formed in their own culture; it also examines their impact on the perception of other specific ethnic cultures examples. The conceptual apparatus of the ethnic studies concepts is justified. The results of the empirical study of the ethnocentrism phenomenon obtained by questionnaire survey techniques of different cultural patterns perceptions and degree of their similarity ranking and appeal to the respondent are disclosed. The author applies the concept of culture that enables to form a the ethnocentrism origin and functioning model and explain the negativity it generates. Qualitative features of three fundamentally different types of ethnocentrism such as natural, protective and self-sufficient are classified and described for the first time. Ethnocentrism is stated to be not the only obstacle to interethnic and intercultural interaction, but the function of the maintenance and preservation of the individual ethnic identity, integrated picture of the inside and the outsideworld.

Keywords: ethnocentrism, intercultural communication, globalization, culture, cultural identity.

Постановка проблеми. Сучасний світ інтенсивно глобалізується. Темпи інтеграційних процесів між країнами, економічними системами, ідеологічними доктринами постійно зростають. Є суттєві об'єктивні причини цієї динаміки, основна з яких полягає у можливості винятково колективних форм безпеки людства, якщо розуміти її як певну цілісність. Однак, повна світоглядна картина сучасності обов'язково повинна включати і зворотний процес – активної диференціації людських спільнот – визначеного і спрямованого культурного сепаратизму. Більшість науковців у галузях, що традиційно вважаються гуманітарними (тобто людинознавчими), сходяться у розумінні полікультурності сучасного соціального

середовища. Причому ознаки полікультурності констатуються на всіх рівнях соціальної інституалізації, адже будь-яка держава і більшість її соціальних інститутів існують в мультикультурному просторі. Наявні політичні, економічні, національні чинники, які зумовлюють наявність державних кордонів. Вони розмежовують культурні процеси, надаючи їм певної специфіки. Але є і більш глобальні межі: «географічна» – між Сходом і Заходом; релігійна – між християнським і мусульманським світами; навіть «арифметична» – говорять про «велику сімку», «країни третього світу» тощо.

Культура розкриває свій зміст через систему норм, цінностей, значень, ідей і знань, що мають вияв у системі моралі і права, у

Устименко Тетяна Анатоліївна, кандидатка психологічних наук, доцентка, професорка кафедри освітньої політики Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського

художній сфері та науці. Водночас культуру суспільства, її характеристики, принципи й динаміку з психологічного погляду варто розглядати не тільки за власне «культурними» проявами: художня продукція, релігія, право, наука тощо. Культура існує також у практично-дійовій формі, у формі подій і процесів, у яких виявилися настанови й орієнтації учасників, тобто різних соціальних груп та індивідів.

Метою статті є аналіз змісту настанов особистості, що формуються у власній культурі, та їхнього впливу на сприйняття зразків інших етноспецифічних культур.

Аналіз основних досліджень і публікацій. У сучасних дослідженнях міжкультурної комунікації здебільшого зберігаються західні наукові традиції у підходах до цього складного й суперечливого явища [8; 9]. Аналізу міжкультурної комунікації присвячено праці С. Аверінцева, М. Мамардашвілі, Ю. Лотмана, Б. Успенського, Ф. Лосева [6]. У цих рамках можливо розглядати культурні феномени як знаки, що несуть у собі значення, інформацію, і вийти на побудову інформаційних моделей культурних процесів.

Глобалізація, вимушена і невимушена міжкультурна комунікація породжують нову проблему – адаптації, що фактично є процесом пристосування особистості до умов конкретного культурного середовища, тобто ціннісним вибором, що визначає ключові характеристики культурного буття: обов'язкове внутрішнє прагнення особистості до вдосконалення; активну взаємодію людини з культурним середовищем. Завжди важливий результат взаємодії у системі «людина – культурне середовище»; мета, до якої прагне особистість [1].

На першому етапі дослідження в руслі міжкультурної комунікації орієнтувалися на проблеми міжкультурних відмінностей, аналіз взаємовідносин між ними і характерною поведінкою носіїв культур [5]. Основою для міжкультурних досліджень післявоєнного часу стають проблеми культури і особистості, поява «культурної моделі». Дослідження, що займаються проблематикою міжкультурних відмінностей, свідчать про три підходи до аналізу міжкультурної комунікації: 1) перший підхід базується на класичній

позитивістській методології суб'єктно-об'єктних відносин, що представлений концепцією структурного функціоналізму, системним методом та концепцією інформаційного суспільства (Д. Белл, А. Тоффлер); 2) другий підхід базується на методологічному підході (Ю. Габермас), що заснований на когнітивній моделі суб'єкт-об'єктних відносин, у якій сфера комунікації виділяється як особливий онтологічний об'єкт. Її вивчення ґрунтується на методах герменевтичної інтерпретації смислів, критичній рефлексії, раціональній реконструкції; 3) третій (постнекласичний) підхід зводить природу соціального до суб'єктивно-об'єктивних відносин, тобто до принципу інтерсуб'єктивності, і виключає об'єктність. Суспільство розглядається як мережа комунікацій, а ті створюють можливість для самоопису суспільства та його самовідтворення (Н. Луман) і виступають як активне самоорганізоване середовище [6]. Міжкультурна комунікація – це наукова етика, яка намагається розробити наукові методи для покращення взаєморозуміння і міжкультурного обміну. Однією з причин виявлення інтересу до міжкультурної комунікації є розвиток людської цивілізації, інтернаціоналізація і глобалізація.

Міжкультурна комунікація – це комунікація між представниками різних культур і народів, і здійснюється вона тільки тоді, коли між людьми різних культур розвивається «міжкультурна компетентність» [5]. Сучасні геополітичні зміни випробовують збалансованість між нацією, територією і державою, збалансованість, яка визнається і забезпечується, головню, національними системами [7].

У культурі виявляються багатство і різноманітність громадського життя, а водночас і його системність, що підтримує єдність суспільства та наступність його розвитку. Через соціальні й професійні субкультури відбувається адаптація людини до потреб складної діяльності.

Своєрідність міжкультурної комунікації досліджують різні галузі знання: соціологія, культурологія, культурна антропологія, лінгвокраїнознавство, етнолінгвістика, етнопсихологія тощо. Але аналіз міжкультурної комунікації саме з погляду соціальної філо-

софії дає змогу здійснити осмислення буття людини й суспільства через конкретні культурні форми, соціальні умови та механізми, що зберігають національну і культурну ідентичність [3].

У контексті міжкультурної комунікації також розглядаються проблеми глобалізації культури та взаємодії цивілізацій, обговорення яких відбувається на науково-теоретичних конференціях і «круглих столах». Варто також зауважити, що міжкультурна комунікація як навчальна дисципліна вже викладається в багатьох університетах США, країн Європи та в нашій країні.

В Україні предметне поле досліджень у рамках проблематики «міжкультурна комунікація» тільки формується. Цю проблему розробляють у різнопланових працях В. Андрущенко, Н. Висоцька, О. Гриценко, Л. Губерський, І. Дзюба, П. Донець, В. Євтух, А. Єрмоленко, Г. Касьянов, М. Кушнарєва, Л. Нагорна, А. Приятельчук, М. Обушний, П. Скрипка.

Важлива сторона культурного життя – плюралізм культур, що розкривається через аналіз проблематики самотності і взаємодії культур на етнічному, національному й цивілізаційному рівнях. Ці рівні складаються в ході адаптації спільноти до умов середовища (географічних, кліматичних, ландшафтних, ресурсних тощо), формату внутрішнього спілкування, що історично формується в групі, і взаємодії між сусідніми соціумами.

Великою перешкодою для міжкультурної взаємодії є етноцентризм. Так, більшість людей судять про чужі культурні цінності, використовуючи як стандарт власні. Цей тип ціннісного судження і називають етноцентризмом. Етноцентризм І. Кон визначає як «схильність розглядати явища та факти чужої культури, чужого народу через призму культурних традицій та цінностей власного народу» [6].

Психологічна основа такого явища міститься в особливостях механізму сприйняття, на яке завжди, більшою або меншою мірою, впливає особистий досвід індивіда. В етноцентризмі завжди переважає емоціональний компонент. І, нарешті, етноцентризм, хоча і пов'язаний з порівнянням особливостей будь-якої нації з особливостями

своєї, не обов'язково передбачає некритичне ставлення до способу життя й особливостей останньої. Водночас, етноцентричні комунікатори не усвідомлюють, що люди розвивають свою культуру для того, щоб зробити осмисленим власне життя і встановити порядок у своїх суспільствах.

Існує чотири типи властивостей людей, що ускладнюють міжкультурну взаємодію, роблять її неможливою або малопривабливою для учасників.

Інертність мислення. Ця властивість свідомості не є ні позитивною, ні негативною, якщо розглядати її поза конкретною ситуацією взаємодії людей чи груп людей. Але в реальному житті вчинки людей оцінюються за тим, як вони співвідносяться з вимогами ситуації.

У психологічному сенсі інертність – це опір змінам переконань, поглядів, що спирається на здатність людини протягом довгого часу утримувати в пам'яті інформацію, корисність якої багаторазово підтверджується практичною діяльністю. Наприклад, стійкість у боротьбі за свої переконання теж ґрунтується на інертності мислення. Така інертність, як відомо, оцінюється позитивно, якщо переконання, що зберігаються завдяки їй, суголосні потребам суспільства. Але якщо розвиток суспільства створює нову соціально-культурну ситуацію, у якій попередні погляди і переконання вже не відображають реального стану речей, то тоді інертність чинить опір необхідності перебудови мислення людини, його психології, отже, є негативним фактором.

Догматизм – теж одна із серйозних перешкод психологічної перебудови міжкультурної взаємодії. Відносно особистості він означає неспроможність критично оцінювати істини, що вже засвоєні. Догматизм у психологічному сенсі спирається на інертність мислення, але його назва походить не від цієї властивості, а від ідеї (правила, принципу), що утримується свідомістю (і підсвідомістю) безвідносно до умов життя.

Консерватизм, який близький до догматизму. Але якщо догматика примушує дотримуватися догми головним чином шляхом сліпої прихильності до неї, втрати здатності оцінювати її критично, то консерватор

понад усе боїться нововведень, він обділений почуттям нового, виступає не стільки на захист догми, скільки проти новацій. Для консерватора важливий статус-кво, навіть якщо йому не досить затишно при ньому; але зовсім неприпустимий новий стан, навіть якщо він обіцяє серйозне покращення. Неясність майбутнього, пов'язаного з новацією, його невизначеність можуть лякати консерватора більше, ніж «погане» теперішнє.

Охоронне мислення – різновид консерватизму і догматизму водночас, і воно має особливо активний, агресивний характер. Людина, що має охоронне мислення, приписує собі придуману нею ж функцію захисту різноманітних догм від усіх інакодумців [6].

Етноцентризм як характеристика образу своєї чи чужої групи виникає у процесі спілкування етносів на основі двох діалектично пов'язаних процесів: зближення і відокремлення. Взаємодія етнічних груп супроводжується адаптаційними процесами, які можуть відбуватися в різних формах: від міжетнічних інтеграцій до етнокультурної ізоляції. Успішна адаптація етнічних груп у вигляді інтеграції пов'язана із позитивним ставленням як до культури власної, так і до культури етнічних груп, що мають вираження у формуванні позитивно направлених авто- та гетеростереотипів.

Дезадаптація етнічних груп, крайній полюс якої становить етнокультурна ізоляція, передбачає надтолерантність до власної культури при повній відмові від культури етноконтактних груп, що виражається в наявності надпозитивних автостереотипів і негативних гетеростереотипів.

Таким чином, термін «етноцентризм» у його широкому розумінні використовується для позначення специфічного феномена щоденної свідомості, що виникає у процесі взаємодії етнічних груп і який характеризується надпозитивним ставленням до інгрупи і негативним емоційно-оцінним ставленням до аутгрупи.

Виклад основного матеріалу. Аналіз феномена етноцентризму свідчить, що є кілька важливих проблем. По-перше, негативне забарвлення етноцентричних суджень. Чи можливо їх уникнути? По-друге, фактори, що породжують етноцентризм. Чи можна

впливати на них? Найбільш загальним питанням, очевидно, є таке: чи можливо подолати етноцентризм і яким чином?

Ми пропонуємо структурну модель феномена етноцентризму, яка поєднує різні підходи і дає змогу дати відповідь на ці запитання. Модель етноцентризму, що пропонується, має три основні компоненти: *стандарту – порівняння – емоції*.

На наш погляд, етноцентризм є особистісною настановою, яка формується у процесі соціалізації індивіда в певній культурі. Це формування починається із найраніших етапів онтогенезу. Стадії формування етноцентризму пов'язані з формуванням свідомості та самосвідомості загалом. Спочатку формуються сенсорні еталони, які є культурно специфічними, а отже, і етноспецифічними. Далі формуються моральні, поведінкові норми та ієрархічна система ціннісних орієнтацій, які теж строго культурно визначені. Усі ці засвоєні еталони (сенсорні, нормативні, ціннісні) слугують для сприйняття та оцінювання людиною себе та інших людей. Функціонуючи у спілкуванні, вони є основою для порівняння і завжди виявляють схожість або несхожість позицій. У результаті такого порівняння виникає емоційна оцінка: позитивна в разі схожості і негативна в разі несхожості. Вираженість емоційного супроводу залежить і від міри схожості-несхожості, і від характеристик еталону, що був задіяний.

Основний закон етноцентризму полягає в тому, що чим більш виразною є несхожість за всіма критеріями, тим яскравішим буде негативізм.

Концепція культуральності [7] дає змогу побудувати модель походження та функціонування етноцентризму та пояснити причини негативізму, що ним породжується. Представимо у таблиці 1 психологічні уявлення, які було покладено в модель культуральності - системної якості людини як суб'єкта культури.

Інструментальна інваріанта культуральності містить мало усвідомлені сенсорні кліше та перцептивні еталони, які, фактично, є засобами сприйняття предметів навколишнього світу (незалежно від аналізатора). Зрозуміло, що вони культурно адаптовані і

Розгорнута модель культуральності

Інваріанти культуральності	Складові компоненти	Чинники формування	Представленість в особистості
Інструментальна	- перцептивні кліше, - засоби регуляції психічних станів	пристосування до ландшафної організації середовища	переважно не усвідомлюється, частково свідомі
Ціннісно-нормативна	- еталони нормативної поведінки, - ціннісні орієнтації	соціальні обміни, традиції групи (спільноти)	свідомі
Самореалізація	- індивідуальна надситуативна діяльність	екзистенціальні потреби	самосвідомість

можуть давати збій при створенні адекватного образу предметів іншої культури. Це явище доступне кожному навіть у самоспостереженні: так, звуки незрозумілої та інакше фонетично побудованої артикуляції мови здаються «різкими», «гавкітливими» чи писклявими. Це ж стосуються і кольористики, і оцінки смаку страв національної кухні.

Ціннісно-нормативна інваріанта визначає еталони поведінки, однак вони більш усвідомлені, конвенціональні і недирективні.

Найбільш універсальною й загальноцивілізаційною є інваріанта самовизначення. У структурі етнічності це зона, що найбільш вільна від специфіки вузькогрупових та етнічних настанов і є загальнокультурною (у тому сенсі, що й поняття «культура» визначається як загальнолюдське).

У полі самореалізації порівняння, що виявляє несхожість, осмислюється людиною не як негативний факт, а як очевидний, обов'язковий і схвальний. Лише в окремих (і як засвідчують численні дослідження, штучно створених умовах) самовизначення людини та її етнічної групи може будуватися на запереченні права на вільний культурний розвиток, на самоствердження шляхом приниження інших. Це явище називають у літературі «гіперетнічність». У термінах концепції культуральності зрозуміло, що гіперетнічність означає поширення етнічних настанов на сферу, де етнічна специфіка є необхідною умовою, але не рушійною силою розвитку людини, де існує діалектичне заперечення фіксованої заданості. У публіцистичних поняттях *гіперетнічність* можуть називати націоналізм, шовінізм чи національну нетерпимість.

Таким чином, концепція культуральності дає змогу розглядати три типи етноцентризму, який визначається як негативізм (виникнення певного типу негативної емоційної реакції) у взаємодії з несхожими (своєрідними, специфічними, самотутніми) культурними явищами і проявами [7].

Перший тип зумовлений браком потрібних сенсорних (а значить, і естетичних) ключів розпізнавання чужих культурних явищ, що формуються як інструментальна інваріанта культуральності. Це інструментальний етноцентризм. Якщо розуміти психологічну природу формування пізнавальної сфери людини, його можна вважати «природним», натуральним.

Другий тип етноцентризму виникає внаслідок розбіжності ціннісно-нормативних стандартів, а значить, очікувань, імпліцитних теорій соціальних явищ та способів їхнього розпізнавання пояснення. Якщо в першому типі несхоже оцінюється як некрасиве, а отже, неприємне, то в цьому випадку несхоже радше вважається загрозливим і небезпечним, а тому й виникає емоція із спектра негативних.

Цей тип етноцентризму можна назвати захисним. Прояви етноцентризму цього типу можуть бути дуже різноманітними. Очевидно, є сенс співвіднести їх із відомими класифікаціями захисних психологічних механізмів. Майже всі відомі концепції етноцентризму та його експериментальні дослідження апелюють до етноцентричних реакцій другого типу.

Третій тип етноцентризму не є ані природним, ані захисним. Він виникає в певній

«неспецифічній» зоні як штучний феномен. Оскільки третій тип конструється у сфері інваріанти самовизначення й регулюється екзистенціальними механізмами, його можна назвати самоцінним. З таких причин, а саме виходячи з того, що цей тип етноцентризму є штучним, але виникає на основі процесу реалізації глибинних смислових аспектів життєдіяльності, він і є найбільш войовничим і небезпечним.

Зафіксуємо все викладене вище (рис. 1).

Описаний механізм походження етноцентричних суджень перевірявся в експериментальному дослідженні, у якому брало участь 180 піддослідних різного віку, що ідентифікували себе як українці. Усім їм пропонувалося оцінити своє ставлення до певного набору предметів іншої етнічної культури. Стимульний матеріал поділявся на вербальний і невербальний.

Вербально було пред'явлено зразки фольклору – прислів'я, короткі притчі-казки та описи ритуалів, прийнятих у чужій етнічній групі. Невербальним матеріалом слугували зображення елементів декоративно-ужиткового мистецтва. Усі стимульні зразки були

класифіковані експертами за 5-бальною шкалою за ступенем несхожості з відповідним культурним матеріалом, що функціонує в рідній для піддослідних етнічній групі. Таким чином, було виділено три групи предметів: а) дуже схожі; б) такі, що незначно відрізняються; в) дуже відмінні.

У результаті експерименту було встановлено:

- кількість оцінок предметів як таких, що «не подобаються», прямо пропорційно залежить від ступеня їхньої несхожості на притаманні власній культурі. Так, у першій групі (а) таких оцінок було 11 %, у другій (б) – вже 31 %, а в третій – аж 74 %;
- респонденти більш старшого віку частіше демонструють етноцентризм (у віці 12–15 р. він виражається у 20–25 % суджень, у людей, старших за 40 років, – у 55–65 %);
- найвищий рівень етноцентризму виявляється в реакції на стимульний матеріал, що містить опис традиційних обрядів та ритуалів чужої культури. Саме вони викликають спектр негативних емоцій (від подиву до відрази).

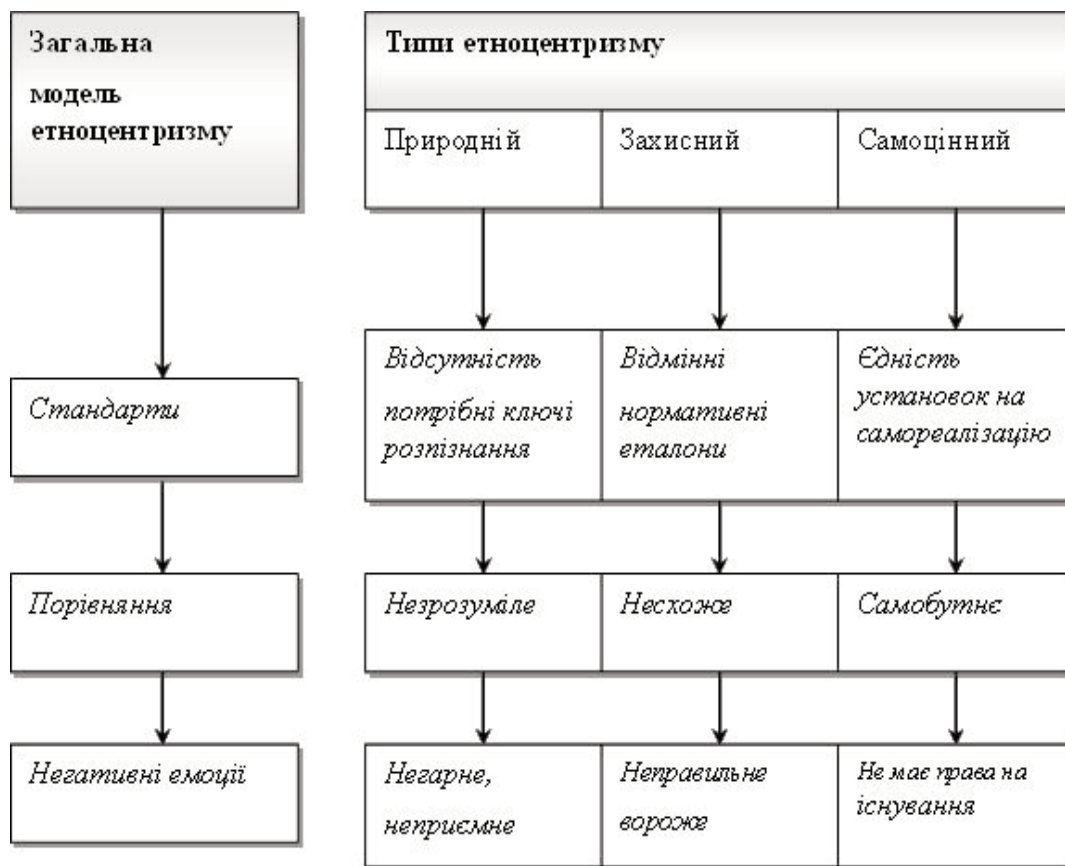

Рис 1. Типи етноцентризму

Можна розглянути етноцентризм з погляду рівневої організації, що закладалася в концепцію культуральності на рівні інтенції, праксису та рефлексії. Зрозуміло, що треба визнати інтенціонально можливими всі типи та форми етноцентризму. Оскільки етноцентричні реакції супроводжуються негативними емоціями, то на рівні праксису панує тенденція до уникнення, дистанціювання від відповідних ситуацій. Лише з рівня рефлексії можливе регулювання та подолання етноцентризму. Саме у формуванні рефлексивної позиції більшість дослідників бачать шляхи виникнення толерантності як альтернативи руйнівним для взаємодії властивостям етноцентризму.

Висновки. Етноцентризм, як і інші соціально-психологічні явища, не варто розглядати як щось позитивне чи негативне, оскільки ціннісне судження про нього не може бути прийнятним. Так, етноцентризм є частиною буття особистості, наслідком її соціалізації та прилучення до конкретної культури. Незважаючи на те, що етноцентризм часто буває перешкодою у міжетнічній та міжкультурній взаємодії, він виконує функцію підтримання та збереження етнічної самоідентичності, цілісності та специфічності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асмолов А. Г. *Психология личности: принципы общепсихологического анализа* / А. Г. Асмолов. – Москва : Смысл: Академия, 2002. – 416 с.
2. Бернс Р. *Развитие Я-концепции и воспитание* / Р. Бернс. – Москва : Прогресс, 1986. – 169 с.
3. *Європейські студії / упоряд., передм. Т. А. Устименко.* – Полтава : АСМІ, 2011. – 156 с.
4. Кон И. С. *В поисках себя: Личность и ее самосознание* / И. С. Кон. – Москва : Политиздат, 1984. – 335 с.
5. Солдатова Г. У. *Межэтническое общение: когнитивная структура этнического самосознания* / Г. У. Солдатова // *Познание и общение.* – Москва : Наука, 1988. – С.111–125.

6. Устименко Т. А. *Основи міжкультурної взаємодії* / Т. А. Устименко. – Полтава : Техсервіс, 1998. – 214 с.

7. Устименко Т. *Розвиток особистості і функції культури* / Т. Устименко // *Особистість в освіті: парадигма культури: монографія* / В. В. Зелюк, В. Ф. Моргун, Т. А. Устименко. – Полтава : АСМІ, 2011. – 212 с.: іл.

8. Bart R. *Ethnic groups and boundaries [Electronic resource]: The social organization of culture difference* / R. Bart. – Oslo, 1969. – Mode of access: http://isites.harvard.edu/fs/docs/icb.topic446176.files/Week_4/Barth_Introduction_Ethnic_Groups_and_Boundaries_.pdf. – Last access: 27.02.2017. – Title from thescreen.

9. Sumner W. *The Science of Society* / W. Sumner, A. Keller. – New Haven : Yale University Press, 1942.

Цитувати: Устименко Т. А. Етноцентризм як зворотна сторона етнічної ідентичності: спроба систематизації / Т. А. Устименко // *Постметодика.* – 2022. – № 1–2. – С. 90–96.

© Т. А. Устименко, 2022. Стаття надійшла в редакцію 22.11.2022 ■